

ТЭМАТЫЧНА-СИТУАЦЫЙНЫЯ МАДЭЛІ ЗЛА ў ФРАЗЕАЛАГІЧНЫМ ФОНДЗЕ НАЦЫЯНАЛЬнай КУЛЬТУРЫ

Фразеалагічны склад мовы з'яўляецца непасрэдным кампанентам нацыянальнай культуры, крытэрыем духоўнасці народа. Існаванне трапных выразаў сведчыць пра шматвяковую творчасць народа, яго светапогляд, культуру, сацыяльнае і побытавае жыццё чалавека. У іх адлюстроўваецца і сам чалавек з яго эмоцыямі, унутраным светам, адносінамі да жыцця. Дабро і зло з'яўляюцца неад'емнай часткай адлюстравання карціны свету беларускага народа. Супрацьлеглае дабру паняцце «зло» абазначае негатыўныя бакі рэальнасці, дзейнасці людзей і адносінаў паміж імі. У самым агульным сваім вызначэнні зло - гэта тое, што перашкаджае задавальненню інтарэсаў чалавека і чалавецтва; злое, дрэннае, адмоўнае павінна знішчацца, калі яно ўзнікла, і прадухіляцца, калі яго яшчэ няма. Антычная этыка разглядала зло ў двух асноўных вымярэннях: як стан грамадскіх звычаяў і індывідуальнай душы. Паводле Арыстоцеля, зло ў грамадскіх звычаях выклікана няправільнай формай дзяржавы: няправільнасцю яго законаў. Зло ў душы абумоўлена: 1) адсутнасцю маральнага пачатку, 2) яго слабасцю (нястрыманасцю), 3) яго сапсаванасцю. Дзейным выражэннем зла з'яўляецца злачынства - наўмыснае прычыненне зла, якое служыць доказам таго, што дабро неабходным чынам павінна быць актыўным, энергічным, дзейным [2, с. 96].

Увогуле, чалавек - асоба суб'ектыўная. Таму ўсе з'явы знешняга свету ён разглядае ў адносінах іх да самога сябе і падзяляе іх на карысныя і шкодныя для яго, чалавека. На ступені свайго інтэлектуальнага развіцця, калі чалавек ужо паспеў выпрацаваць пачатак маральнасці, адрозненне дабра і зла, ён схільны адносіць карыснае для сябе да больш агульнай катэгорыі дабра, а шкоднае да катэгорыі зла. Аб гэтым сведчыць якасна-колькасная характарыстыка 19 груп, складзеных па блізкасці асацыятыўных значэнняў фразем: 1. Здрада. Крывадушніцтва. - 7,8%; 2. Ашуканства. Хітрыкі. Падман. - 8,7%; 3. Карыслівасць. Падхалімства. - 2,8%; 4. Крадзеж. Грабеж. - 1,8%; 5. Падпарадкаванне. Прымус. - 6,5%; 6. Забойства. Знішчэнне. Пакаранне. - 20,3%; 7. Злосць. Нянавісць. - 4,8%; 8. Хваляванне. Няровнасць. - 7,2%; 9. Надакучлівасць. Зедлівасць. - 5,8%; 10. Канфлікт. Злачынства. Помета. - 9,3%; 11. Пагарда. Зайздрасць. - 2,2%; 12. Пустаслоўе. - 1,8%; 13. Пляткарства. Нагавор. Знявага. - 4,2%; 14. Сварка. Папрок. - 3,6%; 15. Асуджэнне. Ганьба. - 1,6%; 16. Дурасць. Неразумнасць. Бесталковасць. - 3,8%; 17. Скупасць. Прагнасць. - 1,4%; 18. Каварнасць. Сварлівасць. - 1,4%; 19. Грубасць. Нядобразычлівасць. - 5,1%.

Трэба заўважыць, што з 809 фразем [1] зло складае 62%, а дабро - толькі 35% і 3% - поліафектыўныя фраземы. Так, напрыклад, **здрада і крывадушніцтва**, адлюстраваныя ў фразеалагізмах, - гэта не толькі вераломны ўчынак у адносінах да каго-небудзь, як у фраземах тыпу: *усадзіць нож у спіну* 'учыніць подласць, здраду ў адносінах да каго-, чаго-н.'; *на вуснах (на губах) мёд, на (у) сэрцы лёд* 'што-н. знешне вельмі, далікатны, а спадцішка прычыняе шкоду, непрыемнасці'; *дымавая заслона* 'маскіроўка, падман, наўмыснае адцягненне ўвагі да чаго-н.'; *грэць (гадаваць) змяю (гадзюку) на сваіх грудзях* 'рабіць дабро чалавеку, які пасля адплачвае няўдзячнасцю'; *настаўляць (наставіць) акулары* 'ўводзіць у зман, паказваючы што-н. у фальшывым, скажоным, але выгадным для сябе выглядзе'; *падчапіць (злавіць) на кручок (вудачку)* 'ашукаўшы, выведаць што-н. важнае; перахітрыць'; *паварочвацца (павярнуцца) спінай* 'праяўляць поўную абьяквасць да каго-, чаго-н., пераставаць звяртаць увагу на каго-, што-н.'.

Да гэтай групы блізкія фраземы, якія адлюстроўваюць сітуацыі, звязаныя з **падманам, хітрыкамі, ашуканствам**. Многія з іх толькі называюць гэтыя з'явы: *гуляць (пагуляць) у ката і мышку (у кошкі-мышкі)* 'хітраваць, стараючыся падмануць каго-н.'; *гнуць дугі* 'падманваць каго-н., гаворачы няпраўду'; *замазваць (замазваць) вочы* 'ўводзіць у зман, ашукваць каго-н.'; *выводзіць (вывесці) у поле* 'спрытна, хітра ашукваць, падманваць каго-н.'; *выязджаць (выехаць) на гарбе(-у)* чым 'хітрыкамі выкручвацца з якога-н. становішча за кошт каго-н.'; Па сваёй семантыцы гэтыя фразеалагізмы найбольш блізкія да фразем са значэннем здрады, крывадушніцтва, няшчырасці.

Трэцюю групу фразем з асацыятыўным значэннем «зло» складаюць адзінкі, якія адлюстроўваюць **карыслівасць**: *збіраць (здымаць) вяршкі* 'браць сабе лепшае, выгаднае, апырэджваючы іншых'; *знімаць (зняць) пенкі* 'браць, прысвойваць сабе самае лепшае, выгаднае'; **падхалімства**: *віляць (завіляць) хвастом* (у 2 знач.) 'лісліваасцю дамагацца чьей-н. прыхільнасці'; *лізаць боты (ногі, пяты, пяткі)* 'падлізвацца, падхалімнічаць' і інш.

Вельмі часта матэрыяльнае дабро становіцца прычынай надобрасумленных учынкаў, што знайшло адлюстраванне ў нацыянальнай фразеалогіі: *запускаць (запусціць) ляшчы* 'красці, прысвойваць чужое'; *ад яйка (ад яйца) адліць* 'неверагодна спрытна ўкрасці, прысвоіць чужое нават тады, калі гэта здаецца немагчымым' і пад.

Здаўна чалавек лічыў сябе ўжо ад нараджэння вольным, свабодным. Таму любы прыгнёт, любое ўздзеянне на волю чалавека - гэта зло. Такое ўяўленне знайшло адлюстраванне і ў беларускай фразеалогіі. Адны фраземы гэтай групы ўказваюць на эксплуатацыю чалавека з мэтай прымусіць яго працаваць на карысць іншых: *цягнуць сок (-і)* з каго 'бязлітасна эксплуатаваць, прыгнятаць каго-н., даводзіць да беднасці'; *запрагаць (запрэчы) у аглоблі (у хамут, у ярмо)* каго 'беручы пад сваю ўладу, прымушаць каго-н. працаваць, эксплуатаваць каго-н.'; *выціскаць (выганяць) пот (сем, дзясць) патоў* з каго (у 1 знач.) 'бязлітасна прыгнятаць каго-н., эксплуатаваць, знясільваць цяжкай працай'. Іншыя выкарыстоўваюцца для абазначэння сітуацый, калі чалавека прыгнятаюць маральна, прымушаюць змяніць погляды, паводзіны: *зводзіць (звесці) з трону (з пуці)* каго 'адмоўна ўздзейнічаючы на каго-н, штурхаць на што-н. надобрае'; *лезці са сваім статутам у чужы манастыр* 'умешвацца ў чужыя справы, навязваючы каму-н. свае рашэнні, думкі, погляды і пад.'; *круціць (закруціць) галаву (головы)* каму (у 2 знач.) 'ўздзейнічаючы якім-н. чынам, схіляць да адыходу ад ранейшага, штурхаць на што-н. надобрае'.

Адзін з дзесяці хрысціянскіх заветаў прадпісвае: «Не забі!». Забойства - страшэнны грэх, парушэнне маральных законаў, законаў прыроды. Таму забойства - вялікае зло, але не меншае зло і пагражаць смерцю, наносіць фізічныя пакуты чалавеку, біць, караць. Зусім не выпадкова, што фраземы, якія абазначаюць **збойства, пакаранне, знішчэнне**, складаюць адну з самых вялікіх груп фразеалагізмаў з асацыятыўным значэннем «зло». Іх умоўна можна падзяліць на некалькі падгруп: выразы, якія паказваюць спосаб прычынення фізічнага болю, пакарання: *палічыць (пералічыць) рэбры* каму 'моцна набіць, збіць каго-н.'; *партрэт папраўляць (паправіць)* каму 'моцна біць каго-н. па твары'; *даць па зубах (па карку)* каму 'моцна правучыць, пакараць каго-н.'; *спусціць (зняць) скуру (шкуру, сем шкур)* з каго 'моцна набіць, адпупаваць каго-н.'; *рэзка прабраць, пакараць каго-н.* і інш; фраземы, якія часцей выкарыстоўваюцца ў якасці пагрозы пакараць, забіць, пабіць: *адарваць (сарваць) ганава* каму (у 2 знач.) 'строга пакараць'; *вымотваць (выматаць) жылы (кішкі)* з каго 'даводзіць да смерці, забіваць каго-н.'; *зрабіць блін* з каго 'жорстка расправіцца з кім-н., моцна пакараць каго-н.'; *сваіх не пазнаеш* 'надоўга запомніш, атрымаўшы моцнае пакаранне' і інш.; самую шматлікую падгрупу складаюць фраземы, якія абазначаюць уласна забойства, знішчэнне, расправу над кім-н.: *грызці (перагрызці) горла* каму 'жорстка, бязлітасна распраўляцца з кім-н.'; *вытрасці душу* з каго, каму 'замучыць пагрозамі, прыставаннем; знішчыць, забіць каго-н.'; *адпраўляць (пасылаць) на той свет* каго 'забіваць, даводзіць да смерці' і інш.

Фраземы групы «**Злосць. Нянавісць**» называюць не толькі гэтыя паняцці, але і характарызуюць сітуацыі, у якіх праяўляецца надобразычлівасць, раззлаванасць, гнеў, нянавісць і нават даюць колькасную характарыстыку гэтых пачуццяў: *злосці поўныя косці* 'вельмі многа злосці ў каго-н.'; *мухі (муха) у носе* (у 2 знач.) 'злосць, непрыязнасць'; *рэдзьку драць* з кім, між кім 'злосна сварыцца'; *ваўком падыты* 'вельмі сярдзіты, з затоснай злосцю'; і інш.

Прычыняць душэўны боль, рабіць чыё-небудзь жыццё пакутным, хваляваць, непакоіць каго-небудзь з намерам дапячы, растрывожыць, - усё гэта зло, злыя ўчынкі супраць чалавека з мэтай памучыць яго, даняць. Такія з'явы знайшлі адлюстраванне ў групе фразем, аб'яднаных назвай «**Хваляванні. Нервонасць**»: *гнаць душу (сэрца)* каму, чыю 'доўгі час прычыняць пакуты, хваляванні каму-н.'; *рэзаць сэрца* каму 'моцна трывожыць, хваляваць, мучыць каго-н.'; *скрэбці за душу (сэрца)* каго 'непакоіць, трывожыць, хваляваць каго-н.'; *пераядаць (пераесці) косці (костачкі)* каму 'страшэнна хваляваць, даводзіць да адчаю каго-н., дакучаючы чым-н. непрыемным; станавіцца невыносным для каго-н.' і інш.

Амаль кожны чалавек любіць быць у цэнтры ўвагі, імкнецца заваяваць прыхільнасць іншых людзей, якія, часам, гэтага і не хочуць. Адбываецца несупадзенне інтарэсаў, ствараецца канфліктная сітуацыя, у выніку якой адзін з удзельнікаў канфлікту (ці нават абодва) адчувае **непрыязнасць**, злосць, нежаданне кантактаваць. Гэтыя няпростыя адносіны людзей паміж сабой леглі ў аснову многіх фразем: *лезці ў вочы* 'старацца быць на віду, імкнуцца быць заўважаным, назойліва тырчаць перад вачыма'; *варушыць брудную бялізну* 'праяўляць залішнюю цікавасць да непажаданых падрабязнасцей чыйго-н. асабістага жыцця, узаемаадносін, дзейнасці і пад.'; *муляць вочы* 'дакучаць, назаліць пастаяннай прысутнасцю, наяўнасцю'; *лезці смалой у вочы* каму, да каго 'назойліва прыставаць, дакучаць'; *заліць сала (кроў) за скуру* каму 'дапякаць, даймаць каго-н., рабіць каму-н. прыкрасці'.

Грэбанне, **пагарда** характарызуюцца ў такіх фраземах, як: *глядзец зверху ўніз* на каго, на што 'адносіцца да каго-, чаго-н. пагардліва'; *адварочваць (адварнуць) нос* <ад каго, ад чаго> грэбуючы кім-, чым-н. адварочвацца ад яго, не заўважаць; з пагардай адмаўляцца, не згаджацца; пагарджаць кім-, чым-н.' і пад.

Адна з асноўных станоўчых характарыстык чалавека - яго працавітасць, адданасць справе, што не сумяшчальна з пустымі размовамі, **пустаслоўем**, бессэнсоўнымі гутаркамі, якія адбіраюць час, атакасама шкодзяць каму-небудзь. Таму, зразумела, яно знайшло адлюстраванне ў фразеалогіі: *біць язык аб зубы* 'гаварыць пустое, пустасловіць'; *пусты млын* 'чалавек, які займаецца пустымі размовамі, балбатун, пустаслоў'; *вастрыць язык* 'дазваляць сабе гаварыць лішняе' і інш.

Хрысціянская этыка адносіць **пляткарства** да ліку цяжкіх грахоў, таму што здольнасць плётка зняславіць нявіннага чалавека несумяшчальна з хрысціянскім законам аб любові да чалавека. Зразумела, што гэта з'ява не магла не адлюстроўвацца ў мове, таму ўзнікла шмат фразем, тыпу: *ліць бруд* на каго 'несправядліва абвінавачваць, незаслужана зневажаць каго-н.'; *падтоптаць пад ногі* 'чарніць, няславіць'; *мыць языком* каго, што 'абгаворваць, бэсціць'; *наводзіць ценю* 'няславіць, ачарняць, выстаўляць на непрыглядным святле каго-, што-н.' і пад.

Канфлікт - з'яўляецца маральным злом па характары здзяйснення і матывам і сацыяльным злом па сваіх выніках, бо яно садзейнічае стварэнню паміж людзьмі адносін, якія супярэчаць маральным законам, хрысціянскім заветам: *укінуць катаў хату* чыю, каму 'выклікаць сварку, пасварыць каго-н.'; *падводзіць пад абух* каго 'ствараць становішча, пагрозлівае для чыйго-н. жыцця'; *зуб за зуб зайшоў* у каго, з кім 'склаліся непрыемныя адносіны, пры якіх адзін не саступае другому'.

Вялікая колькасць адзінак, заснаваных на праяўленні такой якасці, як **грубасць**, выкарыстоўваецца ў розных жыццёвых абставінах для выражэння рознабаковых поглядаў на з'явы рэчаіснасці, на абставіны, якія склаліся: *нялёгка гоніць* хто-н. не дарэчы, не ў пару прыходзіць, з'яўляецца, выказванне незадавальнення ў сувязі з прыходам непажаданага госьця, наведвальніка'; *няхай сарочка не чапае* каго 'выказванне абурэння і пажадання самага найгоршага каму-н.'; *цьфу ты <чорт>!* 'вокліч прыкрасці, раздражнення'; *ні дна ні пакрышкі* каму, чаму 'пажаданне ўсяго найгоршага'; *каціся каўбасой* 'выбірайся, ідзі прэч, вон адсюль' і пад.

Фраземы са значэннем «**скупасць, прагнасць**» - маральныя якасці, якія характарызуюць своеасаблівыя адносіны да матэрыяльных каштоўнасцяў. адлюстроўваюць не саму прагнасць, а называюць чалавека, якому ўласціва

гэта якась: *пока няпоўнае* 'хто-н. вельмі прагны, хцівы, зайздрослівы'; *зямля ненаедная* 'вельмі прагны і скупы'; *горла шырокае* 'хто-н. вельмі прагны, хцівы, зайздросны' і пад.

Фраземы-характарыстыкі якасьцяў чалавека складаюць выразы, у якіх паказана капрызнасьць, сварлівасьць (была апісана вышэй), каварнасьць, слабахарактарнасьць і іншыя пачуцьці, якія звычайна характарызуюць негатыўныя, злачынныя намеры ў адносінах асобы да іншых людзей: *гадзіна падкалодная* 'вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны, каварны чалавек, які дзейнічае спадцішка'; *вышэйшай маркі* 'самы заўзяты, надзелены самымі кепскімі якасьцямі (махляр, жулік, злодзей і пад.)' і інш.

Фраземы, у сьмантыцы якіх раскрываюцца такія якасьці чалавека, якія абумоўліваюць негатыўнае стаўленне да яго іншых людзей, выклікаюць у іх непрыязнь, пагарду з аднаго боку, і шкадаванне, спагадлівасьць, нават іронію з другога. Гэтыя фраземы «плямяць» чалавека, робяць яго заганным: *ні плён ні таўкач* 'ні на што не здатны, няўмелы'; *без галавы* 'неразумны, тупаваты ці няўважлівы, рассеяны'; *мазгі набакір* у каго 'хто-н. прыдуркаваты, з дзівацтвамі'; *крывое кола* ўпарты, капрызны чалавек, які сваімі ўчынкамі пляміць сябе'; *галава дубовая* 'бесталковы, дурны, тупы чалавек' і інш.

Такім чынам, аналіз асацыятыўнай прадстаўленасці фразем са значэннем *зла і добра* ў нацыянальнай культуры паказаў рэзкую асіметрыю ў бок адмоўных ацэначных значэнняў. Магчыма, адмоўныя рысы рэчаіснасці, учынкі і праявы больш інтэнсіўна і балюча ўздзейнічаюць на эмацыянальную сферу чалавека і таму ўспрымаюцца больш востра, запамінальна і пабуджаюць народны вопыт да стварэння трапных выказаў, якія і сталі скарбонкай каштаўнасцяў нацыянальнай культуры .

Спіс літаратуры:

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы [Тэкст]: У 2 т. / І. Я. Лепешаў. - Мінск : БелЭн, 1993. Т. 1. А-Л. - 590 с. Т.2. М-Я.-608с.
2. Словарь по этике [Текст] / пд ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона. - М: Политиздат, 1989. - 447 с.